

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 07. 23. 674

Кол жазма укугунда
УДК 930.2:39(575.2)(043.3)

КЕЛДЫБЕКОВ МАНАТ БЕЙСЕНОВИЧ

**XVII–XIX КК. КАЗАК-КЫРГЫЗ ЭТНОСАЯСИЙ ЖАНА
ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ**

07.00.07. – этнография, этнология и антропология

Тарых илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2023

Эмгек коммерциялык эмес акционердик коом “С.Торайгыров атындагы университеттин” “Казакстандын тарыхы” кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Толеубаев Абдеш Ташкенович тарых илимдеринин доктору, профессор, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин Археология, этнология жана музеология кафедрасынын профессору.

Расмий оппоненттер: **Каратаев Олжобай Кубатбекович** тарых илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Чолком таануу жана кыргызтаануу кафедрасынын профессору.
Калыш Аманжол Боранбайулы тарых илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин профессору.

Жетектөөчү мекеме: И. Арабаев атындагы Кыргыз мемлекеттик университетинин «Кыргызстандын тарыхы жана этнологиясы» кафедрасы (Раззаков көчөсү 51 А).

Диссертация 2023-жылдын 8-декабрында саат 14.00 КР УИАнын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д 07.23.674 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Коргоонун он-лайн шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/072-tsx-zg7-bvj>

Дареги: 710071, Бишкек ш., Чүй пр. 265а, 1-этаж, диссертациалык зал.

Диссертация менен КР УИА нын Борбордук илимий китепканасынан (Бишкек, Чүй пр. 265 а), Ж. Баласагын атындагы КУУнун илимий китепканасынан (пр-т Жибек Жолу 394, № 8-окуу корпусу) жана КРнын Президентине караштуу УАКтын сайтынан: <https://vak.kg/dissertacii/> таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 30- октябрында таратылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
т.и.д., доцент

_____ Бикбулатова А.Р.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Борбордук Азиянын мурунку союздук республикаларынын, анын ичинде Казакстандын эгемендүүлүккө жетүүсү менен аймактын этникалык тарыхы жана этносаясий мамилелерине тиешелүү маселелер жаңы өңүттө карала баштады.

Коңшулаш мамлекеттик түзүмдөрдөн турган казактар менен кыргыздар бул процесстен оолак болушкан эмес жана алардын өз ара мамилелери боюнча проблеманын көптөгөн аспектиери жаңы нукта изилдөөнү талап кылат. Ушуга байланыштуу, изилдөө темасынын актуалдуулугу казак жана кыргыз элдеринин өткөндөгү тарыхый окуяларды объективдүү түрдө калыбына келтирүүгө умтулуунун күчөшү менен шартталган. Ал өз кезегинде мурунку доорлордогу, азыркы мезгилдеги көптөгөн тарыхый процесстерди тактоого жана түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

XVII–XIX кк. казак-кыргыз этносаясий мамилелерди изилдөө биз үчүн маанилүү болуп саналат, анткени так ушул мезгилде эки этностун мамлекеттик түзүмдөрү калыптанып, алардын ортосунда ар тараптуу маданий, экономикалык жана саясий байланыштар өнүккөн. Ал эки элдин маданий баалуулуктарынын, каада-салтынын, салттык укуктун нормалары, жашоо турмушунун, тагдырынын жалпылыгы, окшоштуктарынын натыйжасында ишке ашкан.

Казактар менен кыргыздардын этникалык байланыштарын жалпы борбордуказия аймагындагы этногенетикалык процесстердин алкагында изилдөө изилдөөнүн актуалдуулугун шарттап турат. Анткени, эмгекте аймактагы бүткүл этникалык процесстер, бир эле этникалык компоненттердин эки этностун курамына кирүүсүнүн тарыхый өбөлгөлөрү ачылып берилет, ал өз кезегинде бул аспектти чагылдырууда жаңы баракчаларды ачууга мүмкүндүк берет.

Түштүксибир расалык түрүнө тиешелүү болгон казак жана кыргыз этносторунун антропологиялык жактан жакындыгы, алардын этногенетикалык жактан жакын экендигине дагы бир жолу далил боло алат, ал болсо аталган проблеманы изилдөөгө кошумча кызыгууну шарттап турат.

Азыркы учурда, түрк элдеринин өз ара карым-катнашы өзүнүн өнүгүүсүндө жаңы баскычка өтүп, өзүнчө бир бирдиктүү геосаясий мейкиндиктин калыптануусу менен мүнөздөлгөн шартта изилдөө темасынын актуалдуулугу жогорулоодо.

Диссертациянын саясий аспектисинин мааниси да чоң. Казак-кыргыз этносаясий мамилелеринде түз кагылышуу мезгилдери болгонуна карабай, өз ара байланыштар салттуу түрдө тыгыз достук мамилелерге негизделген.

Бул маселеге көңүл буруп, басым жасоо илимий-таанып билүү жагынан да, бир эле мезгилде саясий-практикалык планында да маанилүү болуп саналат. Ал өз кезегинде казак жана кыргыз элдеринин ортосундагы өз ара байланыштарды бекемдөөдө жана ынак коңшулук мамилелерди жөнгө салууда чоң мааниге ээ.

Диссертациянын темасынын билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан ишке ашырып жаткан приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертация коммерциялык эмес акционердик коом «Торайгыров университетинин» Казакстан тарыхы кафедрасында аткарылды жана демилгелүү иш болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты XVII–XIX кылымдардагы казак жана кыргыз этносторунун этносаясий жана этномаданий мамилелерин ар таарптуу изилдөө болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү конкреттүү милдеттерди чечүү зарыл:

- изилденип жаткан тема боюнча тарыхнаамалык талдоо жүргүзүү;
- XVII кылымга карата Борбордук Азиядагы жалпы этникалык абалды чагылдыруу;
- этнонимдерди изилдөөнүн негизинде казак-кыргыз этногенетикалык байланыштарын ачып берүү;
- салттуу казак жана кыргыз коомдорундагы этносоциалдык институттарды жана алардын өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу;
- казактар менен кыргыздардын мал чарбачылыгындагы жана жер иштетүүсүндөгү өзгөчөлүктөрдү салыштыруу;
- эки элдин үй турмушундагы жана кол өнөрчүлүгүндөгү өзгөчөлүктөрдү аныктоо;
- казак жана кыргыз элинин үрп-адаттарына, каада-салттарына салыштырмалуу талдоо жүргүзүү;
- эки элдин салттык укуктарындагы жалпы жана жеке өзгөчөлүктөрдү көргөзүү.

Эмгектин илимий жаңылыгы казак-кыргыз карым-катнаштары боюнча маселелер жаңы концептуалдык позицияларда талдангандыгында турат. Изилдөөдө XVII–XIX кк. казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий мамилелеринин бүт багыттары комплекстүү түрдө иликтөөгө алгачкы жолу аракет жасалган, мурда каралып жаткан проблема мындай өңүттө изилденген эмес.

Изилдөөнүн конкреттүү илимий жаңылыгын төмөндөгүлөрдөн көрүүгө болот:

- XVII–XIX кылымдар аралыгындагы казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий мамилелерин системалуу түрдө биринчилерден болуп изилдөө аракети жасалган;
- конкреттүү тарыхый материалдын негизинде казак жана кыргыз этносторунун Борбордук Азиядагы этносаясий жана этномаданий мамилелер системасындагы орду жана ролу баяндалды;
- казак-кыргыз мамилелерин изилдөөдө алгач колдонулбаган жаңы этнографиялык материалдар илимий айлампага киргизилди;

- материалдарды салыштырма талдоонун негизинде казак жана кыргыз этносторунун социомаданий түзүлүштөрүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого аракет жасалды.

Алынган жыйынтыктардын **практикалык мааниси** Борбордук Азиядагы эки мамлекеттин этносаясий жана этномаданий мамилелерин алгачкы жолу комплекстүү изилдөөгө алынгандыгында турат.

Диссертациянын темасы илимий кызматкерлер, педагогдор жана студенттер үчүн практикалык жактан чоң кызыгууну жаратат:

- диссертациядагы фактылык материалдар жана жыйынтыктар казактардын коңшу элдер менен этникалык, саясий мамилелеринин көйгөйлөрү боюнча атайын курстарды уюштурууда негиз катары кызмат кылышы мүмкүн;

- диссертациядагы жыйынтыктар жана сунуштар Казакстандын жана Кыргызстандын саясий жана этникалык тарыхы боюнча жалпылоочу эмгектерди жазууда колдонулушу мүмкүн;

- изилдөө ишин студенттерди окутуу жараянында эл аралык мамилелер, этникалык байланыштар боюнча практикалык колдонмо катары пайдаланууга болот.

Диссертациянын **коргоого коюлуучу негизги жоболору:**

- XVII кылымга карата Борбордук Азия бир нече калыптанган этностордун, анын ичинде казактар менен кыргыздардын аймагы болгон;

- казак-кыргыз этникалык жана этномаданий байланыштары өзүнүн ири активдүүлүгү менен мүнөздөлөт, эки элдин этногенезинде бирдей эле этникалык компоненттер катышкан;

- казак жана кыргыз этносторунун калыптануусунда бирдей эле этникалык компоненттердин катышуусу, ошондой эле алардын ортосундагы туруктуу этностук мамилелер эки этностун коомдук жана чарбалык турмушунда көптөгөн окшоштуктарды шарттады;

- казак жана кыргыз этносторунун уруулук түзүмүндө бөлүнүүнүн жана түзүлүштүн жалпы принциптери бар;

- XVII кылымда казак жана кыргыз этносторунун консолидациясынын акыркы этабынын тенденциясын байкоого болот;

- казактар менен кыргыздардын кесиби жана жашоо турмушу бир чарбаны туюнтат, Жетисуу казактары менен Ысык-Көл кыргыздарында башкаларга караганда көп окшоштуктар байкалат, ал аймактын географиялык өзгөчөлүгү менен байланышкан;

- казак жана кыргыздардын үрп-адаттарында жана салттарында көптөгөн окшош элементтерди байкоого болот, анткени эки элдин ырым-жырымдардын, каада-салттардын баарынын тамыры бир;

- көчмөн мал чарбачылык менен алектенүүсү, коомдук-саясий институттардын окшоштугу казак жана кыргыз этносторунун үрп-адаттарынын жана салттык укуктарынын эрежелеринин жалпылыгын шарттаган.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Автор каралып жаткан проблема боюнча көптөгөн этнографиялык талаа материалдарын чогултуп, Казакстандын этнология илиминде алгачкы жолу XVII–XIX кылымдардагы этносаясий жана этномаданий мамилелерди талдоого алган.

Талаа этнографиялык изилдөөлөр казак жана кыргыз элдеринин генеалогиясы, үрп-адаттары жана каада-салттары боюнча Казакстан Республикасынын Караганды облусунун Каркаралинск жана Актогай райондорундагы, Алматы облусунун Райымбек районундагы этнографиялык экспедиция учурунда алынган мурун катталбаган (белгисиз болгон) этнологиялык маалыматтарды алгачкы жолу илимий айлампага киргизүүгө мүмкүндүк берди.

Автор тарабынан каралып жаткан проблема боюнча эки элдин тарыхый фольклору, эпикалык чыгармаларынын материалдары талдоого алынды. Андан сырткары, Казакстан Республикасынын мамлекеттик архивинен табылган, алгач белгисиз болгон документтер илимий айлампага киргизилди. Статистикалык материалдарга негизделген Көчүрүү башкармалыгынын отчеттору анализденди жана аларга илимий баа берилди.

Көптөгөн тарыхый булактар, ошондой эле тарыхнаамалык адабияттар: кечки орто кылымдардагы чыгыш жана мусулман авторлорунун эмгектери, XVIII к. алгачкы академиялык экспедициялардын катышуучуларынын баяндамалары, революцияга чейинки казак талааларын изилдеген этнографиялык эмгектер, советтик мезгилде жарыяланган документтер жана материалдар жыйнактары жана санжыралардын жазма түрүндөгү варианттары изилденип, жалпыланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги теориялык, методикалык жана практикалык жыйынтыктары «VII Сатпаевские чтения» (Павлодар, 2007 г.), «Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий» (Абакан, 2007 г.) эл аралык конференцияларда жана республикалык, регионалдык илимий-практикалык жыйындарда баяндалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышы. Диссертациянын негизги корутундулары автордун Россия Федерациясы, Кыргыз Республикасы жана Казакстан Республикасынын илимий жыйнактарында жана мезгилдүү басылмаларында жарыяланган (жалпысынан 17 макала, алардын ичинде РИНЦке кирген журналдар да бар).

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, беш бөлүмдөн, он бир параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын жана булактардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү 185 бет.

ЭМГЕКТИН НЕГИЗГИ МААНИСИ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу ачып берилип, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталган, илимий жаңылыгы, илимий жана практикалык маанилүүлүгү ачып берилген, коргоого коюлуучу негизги жоболор аныкталган, изилдөөнүн апробациясы жана эмгектин түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилген.

«XVII–XIX кк. казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий мамилелеринин тарыхы», - деп аталган биринчи бапта проблеманы изилдөө тарыхы революцияга чейин, советтик жана постсоветтик мезгилдерге бөлүнүп каралган.

«Революцияга чейинки тарыхнааме», - деп аталган 1.1. параграфта аймактагы этногенез процесси, андан сырткары саясий окуяларды изилдешкен революцияга чейинки изилдөөчүлөрдүн эмгектери талдоого алынат.

Каралып жаткан проблеманы изилдөөдө XIX к. изилдөөчүлөрдүн, биринчи кезекте, А.И. Левшин, Н.А. Аристов, Ч.Ч. Валиханов, Н.Д. Зеланд, Г.Н. Потанин, В.В. Вельяминов-Зернов жана А.П. Чулошниковдун эмгектери илимий жактан баалуу болуп саналат. Алардын эмгектеринде казак, кыргыз элдеринин географиясы, тарыхы жана этнографиясы, жашоо тиричилиги, чарбасы, турмушу жана маданияты жөнүндө фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Бул окумуштуулардын көпчүлүгү казак жана кыргыз этносторунун келип чыгышы, этностордун келип чыгуусу жөнүндө генеалогиялык уламыштар жөнүндө материалдарды беришкен, андан сырткары, байыркы доордон – XIX к. башына чейинки фольклордук материалдарды да изилдешкен.

Орус өкмөтүнүн түрдүү кызматтарды ээлеп турган кызматкерлеринин, мисалы, Н.И. Гродеков, В.К. фон-Герн, Н.Израцов, Л. Баллюзек, Г. Загряжский ж.б. эмгектерин да өзгөчө бөлүп кароого болот. Н.И. Гродеков уруулук түзүлүштүн башаты, казак жана кыргыз этносторунун келип чыгуусу боюнча уламыштар, үрп-адаттары, каада-салттары менен байланышкан проблемаларды изилдеген. Ал бир эле мезгилде, казак жана кыргыздарда жер жана суу кандай эрежелердин негизинде пайдаланыла тургандыгын, көчмөндөрдүн байыркы көчүү салттарын, жергиликтүү элдердин салттык укуктарын иликтеген. Аталган автордун эмгегинде XIX к. аяк ченинде Сыр-Дарыя облусун мекендеген уруулардын укуктук салттары боюнча ири фактылык материалдар чогултулган. Л. Баллюзектин оренбург жана тургай казактарынын салттык укуктары боюнча чогулткан материалдары казактардын ошол мезгилдеги салттык укуктарын окуп үйрөнүүдө чоң кызыгууну пайда кылат. Токмок уездинин жетекчилик кызматын аткарып турган Г. Загряжский, кыргыз жана казактардын салттык укуктарын иликтөөгө алып, андагы кээ бир айырмачылыктарды бөлүп көрсөткөн.

Ф. Щербина, П. Румянцев, А. Букейханов ж.б. экспедициялар учурунда чогулткан статистикалык материалдары да проблеманы изилдөөдө ири көмөк көргөздү.

Казакстандын жана Кыргызстандын түрдүү облустарында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында алынган статистикалык маалыматтар кийин окумуштуулар тарабынан жарыяланган. Ф.Щербиндин экспедициясы казактардын социалдык-экономикалык жана чарбалык түзүлүшүн, жерге болгон ээликтик тарыхын ар тараптуу изилдеп, элди каттоого алып, анын жашоо мүнөзүн, жүздөрдүн жана уруктардын түзүлүшүн, мал чарбачылыктын өнүгүшүн, маданиятын, жерге болгон ээликтин жана жер иштетүүнүн өзгөчөлүгүн изилктөөгө алган. Ф.Щербин Акмолинск жана Семипалатинск облустарын излдөө менен облустардын аймактарында жашашкан уруулар, уруктарды терең талдоого алышкан. Бул аймактарда Абылай-хан тарабынан көчүрүлүп келинген этикалык кызгыздар жашашат. Жогоруда айтылган изилдөөлөрдө кыргыздардын казак талааларына качан келип калышкандыгы, XIX к. аяк ченинде кыргыз урууларынын саны жөнүндө кеңири маалыматтар бар.

П.П. Румянцевдин экспедициясы изилдеген материалдарда Жетисуу облусундагы казак жана кыргыздардын уруулук түзүлүшү, алар мекендеген аймактар жөнүндө баяндалат. А. Букейханов казак коомунун уруулук түзүлүшүн изилдеп, казактардын санжырасын жазып, уруу, уруктар жайгашкан калктуу пункттардын картасын кагазга түшүргөн.

Революцияга чейинки изилдөөчүлөрдүн эмгектери казак жана кыргыз этносторунун этносаясий жана этномаданий байланыштарынын түрдүү аспекттери боюнча ири эмпирикалык материал болуп саналат. Аларда эки элдин өз ара карым-катнашы аймактагы тигил же бул тарыхый окуялардын алкагында каралган.

«Советтик жана постсоветтик тарыхнааме» , - деп аталган 1.2. параграфта Казакстан жана Кыргызстанды байыркы мезгилдерде байырлап турган уруулар жөнүндө баалуу маалыматтарды камтыган советтик жана азыркы мезгилдеги изилдөөчүлөрдүн эмгектери берилген. В.В. Бартольд, С.М. Абрамзон, В.В. Востров, М.С. Муканов, В.П. Юдин, М.Х. Абусеитова, Ю.Г. Баранова, Ю.А. Зуев ж.б. араб, перс, византия ж.б. булактарды пайдалануу аркылуу түрк-монгол урууларынын келип чыгуу тарыхы жөнүндө изилдөө жүргүзүшкөн. Жогоруда аталган авторлордун изилдөөлөрүндө казак, кыргыз элдеринин этногенетикалык тарыхы жөнүндө кенен маалыматтар берилип, эки этностун калыптануусундагы тигил же бул этникалык компоненттердин ролун ачып берилип, алардын жайгашкан аймактары баяндалган. Мындан сырткары авторлор казак жана кыргыздардагы окшош уруулар жөнүндө изилдешип, эки этностун курамына бирдей эле этникалык компоненттердин кирүүсүнүн себептерин жана мезгилин аныкташкан.

XVII–XIX кк. казак-кыргыз этносаясий мамилелери жөнүндө маалыматтар В.З. Галлиев, В.А. Моисеев, Р.Б. Сулейменов,

Б.Д. Джамгерчинов, Д.Б. Сапаралиев, Е. Бекмаханов, Ж. Касымбаев, С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов, А.Ш. Махаева ж.б. эмгектеринде кездешет.

Постсоветтик мезгилдеги изилдөөчүлөрдүн: А. М. Хазанов, Н.Э. Масанов, С.Е. Ажигали, А.Т. Толеубаев, Ж.О. Артыкбаев, А.У. Токтабай, Д.А. Айтмамбетовдун эмгектери казак жана кыргыз коомдорундагы салттык чарбалык, маданий жана этностор аралык мамилелерге арналган.

Жалпысанап, бул мезгилди этностор жана аймактар аралык байланыштар жаатында окумуштуулар интенсивдүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн деп мүнөздөөгө болот. Бул мезгилде казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий карым-катнаштары окумуштуулардын илимий жактан кызыгуусун күчөтүп, изилдөөлөрдүн предмети болуп калган. Каралып жаткан проблема боюнча көптөгөн илимий эмгектер пайда болуп, казак жана кыргыз изилдөөчүлөрүнүн илимий кызматташтыгы кеңейген, ал өз кезегинде, изилдөөлөргө жаңы импульс берген.

Тарыхнаамелик изилдөө көрсөткөндөй, буга чейин казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий мамилелер боюнча маселелер биз карап жаткан өңүттө коюлган эмес, ал өз кезегинде биздин изилдөөбүздүн актуалдуулугун кошумча шарттап турат.

«XVII–XIX кк. казак-кыргыз мамилелерин изилдөөнүн методологиясы жана методу, булактык базасы», - деп аталган экинчи бап изилдөөнүн методикасы жана булактык базасына арналган.

«Изилдөөнүн методологиясы жана методдору», - деп атлаган 2.1. параграфта изилдөөнүн методологиялык негизи баяндалат. Диссертациянын методологиялык негизин этностордун тарыхын окуп үйрөнүүдөгү этносоциологиялык методдун принциптерине негизделген системалык мамиле эсептелет. Адатта биз карап жаткан проблема көбүнчө этносаясий ыкма, же этнографиялык талдоо ыкмасынын негизинде изилденип келген. Биз болсо бул эки ыкманы жалпы социологиялык жана маданият таануу концепциясынын принциптеринин негизинде синтездеп, проблеманы көчмөн коомдордун ортосундагы мамлекеттер жана этностор аралык мамилелердин контекстинде карадык.

Диссертациянын үсүнөн иштөөдө изилдөөнүн цивилизациялык ыкмасы колдонулду. Цивилизациялык мамиле жергиликтүү цивилизацияларды жана тарыхты белгилүү цивилизацияларды түзгөн дүйнө өлкөлөрүндөгү тарыхый окуялар, процесстер, кубулуштар менен өз ара байланышта изилдөөнү өз ичине камтыйт.

Жалпы илимий ыкмалардан анализ жана синтез, тарыхый жана логикалык ыкмалар колдонулду.

Атайын-тарыхый методдордун категориясынан тарыхый-салыштырма, проблемалык-хронологиялык ыкмаларды бөлүп көрсөтүүгө болот.

Изилдөөнүн объектиси болуп XVII–XIX кк. казак жана кыргыз этностору эсептелинет.

Изилдөөнүн предмети. XVII–XIX кылымдардагы казак жана кыргыз этносторунун этногенетикалык, этносаясий жана этномаданий мамилелеринин комплекси.

«Изилдөөнүн булактык базасы», - деп аталган 2.2. параграфта каралып жаткан тема боюнча колдонулган түрдүү булактар бир нече топко бөлүнүп каралат:

1) кечки орто кылымдардагы чыгыш жана мусулман авторлору – Ибн Рузбихан, Мухаммед Хайдар Дулати, Шах Махмуд Бен Мирза Фазил чорос, Зайн ад-Дин Васифинин эмгектери, андан сырткары “Тарих-и Кашгар” белгисиз автордун чыгамасы;

2) XVIII к. алгачкы академиялык экспедициялардын катышуучулары: И. П. Фальк, П. И. Рычков, П. С. Паллас ж.б. калтырган жазма баяндамалар;

3) казак талааларын революцияга чейин изидешкен: И. Г. Андреев, А. И. Левшин, Ч. Ч. Валиханов, Н. А. Аристов, Н. И. Гродеков, Г. Н. Потанин, Н. Д. Зеланд ж.б. этнографиялык эмгектери;

4) автордун 2006–2007-жж., 2009–2016-жж. (Бишкек ш., Павлодар ш.; Караганда облусунун Каркаралинск, Актогайский райондору, Алматы облусунун Райымбек району) талаа этнографиялык экспедициялары учурунда чогултулган материалдарды;

5) революцияга чейинки жана советтик мезгилдин түрдүү этаптарда жарыкка чыккан документтердин жана материалдардын жыйнактары. «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв.» (1963 г.), «Казахско-русские отношения в XVIII–XIX вв.» (1964 г.), «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» (1997–1998 гг.), Материалы по истории казахских ханств (1969 г.), Материалы по истории киргизов и Киргизии (1973 г.);

6) Казакстан Республикасынын (МБА) Борбордук мамлекеттик архивиндеги фонддоруна алынган документалдык материалдар;

7) казак жана кыргыз тарыхый фольклорунун материалдары, эпикалык чыгармалар;

8) санжыранын жазма (катталган) варианты булактардын сегизинчи тобун түзөт;

9) статистикалык материалдарга негизделген Көчүрүү боюнча башкармалыктын отчеттору.

Мусулман авторлорунун, окумуштуулардын, Россиялык Башкы штабдын офицерлеринин, аскердик министрликтин чиновниктеринин, көчүрүү боюнча башкармалык ж.б. тарабынан чогултулган документтер, этнографиялык жана фольклордук материалдар биздин изилдөөбүздүн булактык базасын түзөт.

«Казак жана кыргыз этносторунун этносоциалдык параметрлери», - деп аталган үчүнчү бапта салттуу казак жана кыргыз коомдорундагы этногенетикалык процесстер жана этносоциалдык институттар, алардын өзгөчөлүктөрү каралат.

«XVII к. баш ченине карата Борбордук Азиядагы этносаясий кырдаал», - деп аталган 3.1. параграфта Борбордук Азиядагы этногенетикалык процесстер изилденет.

XVI к. Борбордук Азияда эң ири этникалык бирикмелердин катарына: Жетисуу жана Тянь-Шань аймактарындагы Моголистан (1514-ж. тартып Чыгыш Түркстан да ага баш ийген), Дешт-и Кыпчактагы Казак хандыгы, Мавереннахр жана Хорезмдеги Шейбаниддер мамлекети, Тянь-Шандагы кыргыз мамлекети, андан сырткары түндүк-батыш Монголиядагы ойрот уруулары кирет.

Борбордук Азия элдеринин тарыхында маанилүү ролду ойногон могулдар убакыттын өтүшү менен өздөрүнүн мамлекеттүүлүгүнөн ажырап, этникалык жалпылык катары жок болуп, тарыхый аренадан кетишкен. Могулдардын түрдүү элдер менен кыйыр түрдөгү этникалык байланыштары Борбордук Азиянын белгилүү бир мейкиндигинде байкалат. Изилдөөдө Моголистан мамлекетиндеги өзүнчө уруулар жана уруктар – кереит, канглы, аркануд (арканут), сулдуз, дуглат, чорос, курлагут, карлук, итарчи, кончи, кушчу, байрин, калучы, булгаачы, арлат, барлас, мекрит, балыкчы ж.б. жөнүндө маалыматтар берилип, талдоого алынат. Борбордук Азиянын бир катар элдеринин, айрыкча казак жана кыргыз этносторунун калыптануусунда могол элементи чоң роль ойногон.

Жалпысынан, XVII к. алдында Борбордук Азиядагы этникалык кырдаал аталган аймактагы негизги этникалык жалпылыктардын консолидациялануу мезгили катары мүнөздөлөт. Тагыраак айтканда, Моголистан мамлекетинен кыргыздар жана казактардын Улуу жүзү, “көчмөн өзбектердин” курамынан казак жана өзбек элдери бөлүнүп чыгат. Натыйжада, этникалык аң-сезим (өзүн-өзү аңдоо), этникалык иденттүүлүк, уруулук түзүмдөр калыптанат. Бирок Борбордук Азиядагы этногенетикалык процесстер өзүнүн андан ары карай өнүгүүсүнө ээ болуп, кийинки доорлордо да уланган. Анын жыйынтыгында кээ бир этникалык жалпылыктар, мисалы, могол мамлекети же калмыктар жоголуп, алардын коңшу этностор менен ассимиляциясы күч алган.

“Казак-кыргыз этномаданий мамилелеринин этнонимдерде чагылдырылышы”, - деп аталган 3.2. параграфта казак жана кыргыз элдеринин этноуруктук түзүмүндөгү жалпы этнонимдер каралат. Эки элдин уруулук түзүмүндө көп кездешүүчү жалпы этнонимдер катары: уйсун, дулат, канглы, жалаир, албан, чаншклы, кыпчак ж.б. көрсөтүүгө болот.

Усундар борбордуказиянын көптөгөн элдеринин, айрыкча казактардын этногенезинде маанилүү ролу ойношкон. Усундар кыргыз элинин курамына да киришкен, мисалы, солто уруусунда усун аттуу бөлүкчө, ал эми кесек тобунда Сары-усун бөлүгү бар. Казак элинин Улуу жүзүнүн эки ири уруусунда сары уйсундар кездешет, мунун өзү каргыздар менен казактардын этникалык жактан жакындыгынан кабар берет.

Казактардын Улуу жүзүнүн эң байыркы жана ири уруусу катары азыркы түштүк Казакстанды мекендеген дулат уруусун атоого болот. Ал

калыптанып жаткан казак элинин курамына кирген эң чоң этникалык компонент болуп саналат. Кыргыздардын кушчу уруусунда мен-дуулат бөлүгү, ал эми саяктарда – кай-дулат бөлүгү бар. Саяк уруусунда дуулат бөлүгү бар. Казактардын дуулат уруусунун жети уругу өздөрүнүн аталыштары боюнча кыргыздардын уруктары менен дал келет.

Канглы уруусу Улуу жүздүн эң ири уруусу. Канглы уруусу жөнүндө Сайф ад-Дин Ахсикентинин “Маджму ат-Таварих” аттуу кол жазмасынын генеалогиялык тизмегинде, кыргыз урууларынын алгачкы легендарлуу башчыларынын катарында эскерилет. Бул тизмекке ылайык, уруулардын алгачкы ата бабасы катары Канглы, Салус-бектин уулу Булгачы жөнүндө сөз болот. Ал өз кезегинде “Ичкиликтердин” ата бабасы болуп саналат.

Улуу жүздүн жалаир уруусу 13 урукка бөлүнөт: арыктым, байчигир, кайчили, сырши, балгалы, кучук, карачапан, андас, калпа, мырза, оракты, сыпатай жана акбийом. Жалаирлердин өзүнчө уруктук бөлүктөрү дагы кыргыз элинин курамына киришкен. Мисалы, казак жалаирлеринин күчүк уругу кыргыздардын багыш, саяк урууларында кездешсе, солто уруусунда жалаир бөлүкчөсү бар, супатай уругу саруу уруусунун курамында кездешет.

Улуу жүздүн ири уруулары жана уруктары сыяктуу эле, албандар дагы кээ бир түрк элдеринин этногенезинде катышкан. Кыргыздардын мундуз, черик урууларында албан-жолболду уруусунун бөлүкчөсү бар, ал эми кушчу уруусунда – албандарда кездешүүчү кангелди бөлүгү бар, базыс уруусунда – албандардын уругунан болгон чыбыл тобу бар. Улуу жүздүн – чанышкылы уруусу кыргыздардын чекир саяк уруусунда да кездешет.

Казактардын орто жүзүндөгү кыпчак уруусу төрт негизги уруктук топторго бөлүнүшөт: кара-кыпчак, сары-кыпчак, кытай-кыпчак жана кулан-кыпчак. Көчмөн өзбектердин мамлекети кулагандан кийин кыпчактардын бир бөлүгү Борбордук Азияга кетишип, кыргыз элинин компонентинин бири болуп калган. Бугу уруусунун кыдык бөлүкчөсүнүн курамында – келип чыгуусу боюнча түрдүү мүнөздөгү бөлүкчөлөр, алардын ичинде кыпчактар да бар. Мындан сырткары, кыпчак ичкиликтердин бир уруусу да болуп саналат. Кыргыздардагы жана казактардын Орто жүзүндөгү кыпчак уруусунда жалпы – тору айгыр бөлүгү бар.

Бул казак жана кыргыз элдеринде кездешүүчү жалпы этонимдердин толук тизмегин чагылдырбайт, мындай окшоштуктар өтө көп, мындай көрүнүш эки этностун этникалык мамилелери, андан сырткары алардын этногенетикалык жактан жакындыгын даана көргөзүп турат.

Казак-кыргыз этникалык байланыштар, өзүнчө этникалык компоненттердин эки элдин курамына кирүү жараяны XVIII к. экинчи жарымына чейин уланган. Мындай көрүнүш, биринчи кезекте, туткундарды малы менен кошо уурдап кетүү, андан сырткары казактар тарабынан да, кыргыздардын да аманатты алуусу менен байланышкан.

«Салттуу казак жана кыргыз коомдорундагы этносоциалдык институттар жана алардын өзгөчөлүктөрү», - деп аталган 3.3.

параграфта казак жана кыргыздардын социалдык стратификациясынын өзгөчөлүктөрү каралат.

Эки элдин социалдык стратификациясында кээ бир өзгөчөлүктөр бар, алардын катарында эң маанилүүсү – кыргыздарда Чыңгыз хандын тукумдары болуп саналган аристократиялык катмардын жоктугун атоого болот. Кыргыз коомдунда бүткүл бийлик уруулук төбөлдөргө – манаптарга жана бийлерге таандык болгон. Казак жана кыргыздардын социалдык стратификациясынын башка багыттары жалпы негизге жана мыйзам ченемдүүлүккө ээ жана бири-бирине окшош.

Салттуу казак коомунда жогорку аристократиялык жана эң таасирдүү саясий күч катары султандар эсептелишкен. Чыңгыз хандын тукумдары болгон – султандар социалдык тепкичте эң жогорку – ак-сөөктөрдүн катмарын түзүшкөн.

Казак жана кыргыз коомунда ак-сөөктөрдүн катарына Саиддер жана кожолор кирген. Мусулман дүйнөсүндө Сайиддер деп Мухаммад пайгамбардын урпактарын – кызы Фатима менен төртүнчү халиф Алиде тарагандарды аташкан. Ал эми кожолор – (кожоюн, мырза) Мухаммад пайгамбардын жакын сахабаларынын, төрт акыйкат башкарган халифтер: Абу Бакр, Омар, Осмон жана Али (Алинин Фатима энебизден башка аялдарынын балдарын) урпактарын, мусулман дининин жогорку катмарларын аткашкан. Алар уруулук жана уруктук коомдордон сырткары турушуп, өздөрүн казактарга да, кыргыздарга да, өзбектерге да кошушкан эмес.

Ак сөөктөрдөн башка эл кара-сөөк деп аталган. Аристократиялык катмардан айырмаланып кара-сөөктөрдө урууларга жана уруктарга бөлүнүү бекем сакталып калган.

Казак жана кыргыз салттуу коомунда кара-сөөк социалдык тобунан бийлер гана – урук, урук башчылары өзгөчө укуктарга ээ болушкан. Кыргыз коомундагы уруу жана урук башчылары болгон – манаптар социалдык тепкичте, казактардын султандары, бийлери сыяктуу чексиз бийликке ээ болушкан. Коомдогу ээлеген ордуна, бийлигине жараша манаптар чоң жана кичи болуп бөлүнүшкөн: 1) уруулук союзда, бир ири урууну башкарышкан жана өздөрүнүн бийлиги астында бир нече катардагы манаптарды кармап турушкан – чоң-манаптар; 2) анча чоң эмес уруунун же уруктун башында турушкан – катардагы манаптар.

Казак жана кыргыз элдеринин уруулук түзүмү үчтүк системаны түзөт. Казак уруулары жана уруктары үч жүзгө бөлүнсө, кыргыз уруулары оң, сол канатка жана ичкилик тобуна бөлүнүшөт. Казактар менен кыргыздарда урук, урууларга бөлүнүүнүн мезгили жана шарттары дал келбегендигине карабастан, аларда бөлүнүүнүн жалпы принциптери бар.

Жалпысынан, казак жана кыргыз элдеринин салттык уруулук түзүмүн талдоо көргөзгөндөй, алардагы бүт коом белгилүү бир уруулардан, уруктардан, топтордон туруп, ырааттуу жана катуу иерархиялык системаны түзгөн. Албетте, казактар менен кыргыздарды үч этносаясий бирикмеге

бөлүүнүн шарттары бирдей болгон эмес, бирок бөлүнүү фактысынын өзү эле алардын этногенетикалык жактан жакындыгын айгинелеп, эки элдин өз ара мамилелеринин мүнөзүн аныктап турган.

«Казактар менен кыргыздардын чарбасындагы жана турмуш-тиричилигиндеги өзгөчөлүктөр», - деп аталган төртүнчү бапта эки элдин турмуш-тиричилигиндеги жана чабасындагы окшоштуктар, айырмачылыктар талдоого алынат.

«Мал чарбачылык, дыйканчылыгын жана аң улоочулуктун өзгөчөлүгү», - деп аталган 4.1. параграфта казак жана кыргыз элдеринин салттык түрдөгү үй-тиричилиги жана кол өнөрчүлүгү, алардагы жалпылыктар жана кээ бир өзгөчөлүктөр каралат.

Казак жана кыргыз элдеринин илгерттен бери эле алектенип келген негизги кесиби көчмөн мал чарбачылыгы болгон, ал экстенсивдүү көчмөн мүнөзгө ээ болгон. Мал менен көчүп-конуу процесси мезгилдик мүнөзгө ээ болгон жана кылымдар бою калыптанган цикл боюнча ишке ашырылган, мында ар бир уруу же урук өзүнө тиешелүү белгилүү бир аймакта көчүп жүргөн. Мал көчмөндөрдүн башкы байлыгы болгон, алардан тамак-аш, кийим-кече жана турак жайга зарыл материалдар алынган.

Көчмөн мал чарбачылыгын жүргүзүү тигил же бул аймактын табигый-климаттык шарттарына жараша болгон. Мисалы, Орто жана Кичи жүздүн казактары үчүн негизинен тегиз аймактар мүнөздүү, мунун натыйжасында бул жерде алыскы аралыктарда (1000 км. чейин же андан да көп) көчмөнчүлүктүн меридиалдык түрү үстөмдүк кылган. Улуу жүздүн казактарынын жана кыргыздардын жерлеринин аймагы негизинен тоолуу келгендиктен аларга көчмөнчүлүктүн вертикалдуу түрү мүнөздүү: жайнда жапыз тоо өрөөндөрүнөн бийик тоолуу жайлоолорго көчүшкөн (150–200 км).

Бул процесс казактардын Кичи, Орто жана Улуу жүздөрүнүн жана кыргыздардын чарбасында, турмуш-тиричилигинде айрым өзгөчөлүктөрдүн жана айырмачылыктардын болушун, Улуу жүздө дыйканчылыктын өнүгүшүн шарттаган.

Айыл чарбасы негизинен элдин керектөөсүн гана канааттандырып, мал чарбачылыгы үчүн көмөкчү мааниге ээ болгон. Дыйканчылык тажиктер менен сарттардын таасири чоң болгон түштүк-чыгыш, түштүк Казакстанда жана Кыргызстандын түштүгүндө кеңири өнүккөн. Казактар менен кыргыздарда салттуу сугат дыйканчылыгы – «сугармалуу эгин» же «сугарма» кеңири жайылтылган. Дыйкандар өздөрү сугат жерлерин иштетүүдө «суалма» (б.а. суу каптап кеткен) системасын колдонушкан.

Мергенчилик казактардын жана кыргыздардын чарбасында маанилүү орунда туруп, турмуш-тиричиликте көмөкчү орунда турган. Бай жана оокаттуу катмарлар үчүн аңчылык, эреже катары, шер жазуу мүнөзүнө ээ болсо, калктын эң жакыр катмарлары үчүн аңчылык жашоонун бир булагы болуп саналган.

«Үй-тиричилиги жана кол өнөрчүлүгү», - деп аталган 4.2. параграфта эки элдин, негизинен мал чарбачылык азыктарын иштетүү менен байланышкан турмуш тиричилиги каралат.

Көчмөндөр илгертеден бери эле булгаары менен жүндү иштетип, аларды ар түрдүү түскө боёп, оюп түшүрүү, оймо-чиймелеп тигүү техникасын чебердик менен өздөштүрүшкөн. Кол өнөрчүлүктүн эң кеңири тараган түрү кийиз жана шырдак жасоо болгон. Казактар менен кыргыздар үй жаныбарларынын терисин иштетүүнү жакшы билишкен, алардан сырткы жылуу кийимдерди, баш кийимдерди, бут кийимдерди, ат жабдыктарын, кайыштарды, кутуларды, кымыз жасоочу жана сактоочу идиштерди (чаначтарды) жасашкан.

Казактар менен кыргыздар байыртадан бери эле кол өнөрчүлүктүн ар кандай түрлөрү: жыгач устачылык, темир устачылык, зергерчилик, ээрчилик, өтүкчүлүк, бычмачылык ж.б. алектенип келишкен. Бирок кол өнөрчүлөрдүн саны анда деле көп болгон эмес, ошондуктан алар өздөрү жашаган айылдын же жамааттын калкын гана тейлешип, кээ бир учурда гана башка айылдардын тургундарынын буюртмаларын аткарып турушкан.

Негизинен казак менен кыргыздын кол өнөрчүлүгү окшош мүнөздө өнүккөн. Албетте, ар кандай тиричилик буюмдарын жасоо техникасында айырмачылыктар болгон. Эгерде, түндүк жана түштүк казактардын кол өнөрчүлүгүндө да айырмачылык болсо, анда чек арага жакын турушкан Жети-Суу казактары менен түндүк кыргыздарда тескерисинче, күнүмдүк турмуштун жана салттуу кол өнөрчүлүктүн көптөгөн жактарында окшоштуктар көп эле.

«XVII–XIX кк. казак жана кыргыз этносторунун этномаданий өз ара байланыштары», - деп аталган бешинчи бөлүмдө казак жана кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адаттары, салттуу укугунун эрежелери каралып, салыштырмалуу талдоо жүргүзүлгөн.

«Казак жана кыргыз элинин үрп-адаттары жана каада-салттары», - деп аталган 5.1. параграфта эки этностун үрп-адаттарынын жана каада-салттарынын үй-бүлө жана нике мамилелери, балдардын төрөлүшү жана сөөк коюу, эскерүү ырым-жырымдары сыяктуу аспектилер каралган, анткени дал ушул жерде маданияттын эң байыркы белгилерин байкоого болот.

Казактар менен кыргыздардын үй-бүлө жана нике мамилелеринде кээ бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, көпчүлүк учурда бирдей эле элементтер мүнөздүү. Үйлөнүү учурунда экзогамиялык нормалар, кыз менен күйөөнүн белгилүү бир социалдык, таптык, этникалык жана уруулук топторго таандыктыгы, алардын динине байланыштуу белгилүү чектөөлөрдү сактоо зарыл болгон. Кызга калың төлөө аркылуу кудалашуу казактар менен кыргыздарда – никенин эң кеңири тараган формасы болгон. Эки элдин үйлөнүү үлпөтүндө да көп окшоштуктар бар – кудалашуу, күйөө бала менен кыздын никеге чейинки жолугушуулары ж.б.

Эки элдин балдар менен байланышкан ырым-жырымдарында бир катар магиялык мүнөздөгү ритуалдар сакталып калган. Мисалы, төрөлгөн баланын

урматына союлган кочкордун (калжа) бөлүнбөгөн моюн омурткасын алып, тазалап, аны таяктан өткөрүп толугу менен эшиктин алдына илип коюшат жана бала өз алдынча башын кармап баштаганга чейин аны сакташат. Казактар менен кыргыздар ат коюуга өзгөчө маани беришкен, анткени элдин түшүнүгүндө адамдын келечектеги ийгилиги анын аты менен байланыштуу болуп, ымыркайдын тагдырына таасир тийгизген.

Эки элге тең бала төрөлгөндөн беш-жети күндөн кийин бешикке бөлөө салты мүнөздүү, ал аялардын чакан майрам (казактарда – бесик той, кыргыздарда – бешик той) уюштуруу менен коштолот. Негизинен казактар менен кыргыздардын балдар ырым-жырымдарында көптөгөн элементтердин жалпылыгын байкоого болот. Чындыгында, кээ бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда эки элде баланын өсүп-өнүгүүсү менен байланышкан ырым-жырымдардын бардык түрлөрү бири-бирине окшош келет.

Казактар менен кыргыздардын сөөк коюу жана эскерүү ырым-жырымдарында окшоштуктар көп кездешет. Жетисуу казактары кээ бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, эки элдин салттарында эч кандай айырмачылык деле жок деп эсептешет. Казактарда жана кыргыздарда сөөк коюу жана эскерүү аземдери адаттагыдай коомдук иш-чарага айланып, ага үй-бүлө мүчөлөрү, жакын туугандар гана эмес, алыскы туугандардын кеңири чөйрөсү да тартылат.

Казак жана кыргыз элинин сөөк коюу жөрөлгөсү киши өлгөндөн кийинки үчүнчү күнү (үши - казактарда, үчүлүк - кыргыздарда), жетинчи күнү (жетилик) жана 40 күнү (кыркы), бир жыл өткөндөн кийин (жылдык) өткөрүлө турган белгилүү бир эскерүү циклин камтыйт өз ичине камтыйт. Бардык аземдер өлгөндөн бир жыл өткөндөн кийин уюштурулган аш берүү аземи менен аяктайт. Аш берүү аземи элдин көптүгү, тамак-аштардын молдугу менен айырмаланат, бул үчүн көптөгөн мал союлат. Маркумдун атак-даңкына жараша башка уруудан, жүздөрдөн адамдар чакырылат. Аш берүү элдик үрп-адат менен эле байланышпастан, анын саясий мааниси да чоң болгон, анткени бул учурда улуттук масштабда, уруулар, жүздөр аралык мамилелер боюнча маселелер чечилип, маанилүү чечимдер кабыл алынып, хандар, бийлер шайланган.

Салттуу маданияттын эң консервативдүү жана туруктуу багыты болуу менен ал бизге казак жана кыргыз этносторунун этногенетикалык жана тарыхый-маданий жакындыгын дагы бир жолу далилдеп турат.

§5.2-пунктунда «Казактардын жана кыргыздардын салттык укуктары гу – жалпылыктар жана айырмачылыктар», - деп аталган 5.2. параграфта эки элдин адат (салттык) укугу, сот иштери жөнүндө иликтенген. Казак жана кыргыз элдеринин кылымдардан бери келе жаткан коңшулаштыгы, теги жалпылыгы, тыгыз байланыштары, көчмөн жашоо мүнөзү салттык укуктарында чагылдырылган, анда көптөгөн жалпылыктар, окшоштуктар бар. Казактар менен кыргыздар эки элдин таламдарын козгогон талаш-тартыштуу иштерди кароодо негизинен салттык укуктун бирдей эрежелерин жетекчиликке алышкан.

Эки элдин турмушунда уруулук башат эң чоң роль ойногон. Инсан кандай гана иш жасабасын ага анын уругу жооп берген, айып пулду конкреттүү бир адам эмес, анын уругу берген жана алган. Кунду төлөбөгөндүгү үчүн адамды өлтүргөн киши эмес, анын уругунан бир адам өлтүрүлгөн. Өлгөн адамдын жесири анын туугандарынын бирине берилген, ал эми күйөөдөн ажырашкан аял мурунку күйөөсүнүн уругунан бир адмага турмушка чыгышы керек болгон, жакын бир тууганы балага аталык милдетин аткара алган. Туугандык байланыштардын даражасына карап, конокторго мамиле жасалган.

Эмгекте казактардын жана кыргыздардын жерди жана сууну пайдалануусу, арыктарга жана кудуктарга ээлик кылуу укугу, талаштарды чечүү эрежелери баяндалган.

Андан сырткары сот иштерине, айрыкча кундун өлчөмү, аны төлөө эрежесине чоң көңүл бурулду.

Жалпысынан, казак жана кыргыздарда салттык укуктун (адат) эрежелери бири-биринен айырмаланбайт. Бул өз кезегинде эки элдин ортосунда пайда болгон талаштарды жана пикир келишпестиктерди чечүүдө оң ролду ойногон.

КОРУТУНДУ

Изилдөөдөнүн жыйынтыгыгы боюнча төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1. XVI к. – XVII кк. баш ченин Борбордук Азияда негизги этникалык жалпылыктардын, алардын ичинде казактардын жана кыргыздардын толук калыптанган мезгили катары мүнөздөөгө болот. Борбордук Азиядагы этногенетикалык жараяндарда чоң роль ойногон могол этносу тарыхый аренадан кеткен. Моголистан мамлекетинен казактардын бир бөлүгү, кыргыз эли жана “көчмөн өзбектердин” мамлекетинен өзбек эли бөлүнүп чыккан. Могол уруулары казак элинин калыптануусунда негизги ролду ойношкон, Улуу жүз, негизинен могол урууларынын эсебинен калыптанган.

2. Казак жана кыргыз элдеринин этникалык тарыхында уруулук түзүлүштөрдүн окшоштугу, уруулардын жана уруктардын курамында бирдей этнонимдердин болушу, жалпы этностун жана жеке уруу, уруктардын келип чыгуусу боюнча көптөгөн элдик уламыштардын дал келишине окшогон көрүнүштөр мүнөздүү. Бул окшоштуктар казактар менен кыргыздардын ортосунда тыгыз этногенетикалык байланыштар жөнүндө кабар берет. Мындай көрүнүш биринчи кезекте, алардын байырлаган аймактары бир географиялык областта болгондугун, экинчиден, бул жараянга казак жаан кыргыз элдеринин калыптануусунун мезгилдик жактан дал келиши да түрткү болгон. Эки элдин курамына бир кылка же этникалык жактан бири-бирине жакын элементтер киришкен.

3. Уруулук түзүлүштү талдоо натыйжасында казак жана кыргыз элдеринин калыптануусунда окшош ири уруулар жана уруктар катышкандыгы маалым болду. Эки элдин курамында көп кездешкен жалпы этнонимдердин катарына уйсун, дулат, абак, багыш, аргын канглы, жалаирлер, албан, чаншклы, кыпчак, найман, кераит ж.б. киргизүүгө болот.

4. Каралып жаткан мезгилде казактар жана кыргыздар бири-бири менен тыгыз байланышта турган иерархиялык жактан таптык топтордон жана катмарлардан турган уюшулган коомдук түзүлүштө болгон. Салттуу казак жана кыргыз коому бир бүтүн системаны түзгөн белгилүү уруулардан жана уруктардан турган. Казактар менен кыргыздарда үч этносаясий бирикмелерге бөлүнүү шарттары бирдей болгон эмес, бирок бөлүнүү фактысынын өзү эле алардын этногенетикалык жактан жакындыгын айгинелеп, алардын өз ара мамилелеринин мүнөзүн аныктап турган.

5. Казактар менен кыргыздардын экономикасында көчмөн мал чарбачылык үстөмдүк кылган. Көчмөн мал чарбачылык менен алектенүү тигил же бул аймактын табигый-климаттык шарттарына көз каранды болгон. Жерлердин рельефине ылайык көчүүнүн түрлөрү, жолдун узундугу, малдын курамы өзгөрүп турган. Мисалы, казактар үчүн негизинен тегиз аймактар мүнөздүү, ошондуктан мында алыс аралыкка көчүүнүн (1000 км. жана андан ашуун) меридионалдык түрү үстөмдүк кылган. Жетисуу өзгөчө орунда турган, анткени аймакка тоолуу рельеф мүнөздүү болгондуктан, көчүүнүн вертикалдык түрү: жапыс тоолуу өрөөндөрдөн бийик тоолуу жайлоолорго жана кайра артка көчүү формасы үстөмдүк кылган. Меридионалдык көчүүнүн түрүнөн айырмасы, мында жолдун узундугу анча көп болгон эмес (150–200 км.). Бул, өз кезегинде, казактар менен кыргыздардын чарбасында жана турмуш-тиричилигинде кээ бир өзгөчөлүктөрдүн жана айырмачылыктардын болушун шарттаган.

Казактарда жана кыргыздарда жер иштетүүчүлүк мал чарбачылык менен катар өнүккөн. Ал негизинен натуралдык мүнөзгө ээ болгон, жыйналган түшүм дыйкандардын өз үй-бүлөсүн багууга да жеткен эмес. Бирок, ага карабастан, дыйканчылык көчмөндөрдүн, өзгөчө түштүк-чыгыш жана түштүк Казакстандын казактары менен кыргыздардын негизги кесиптеринин бири болгон.

6. Казактар менен кыргыздардын үрп-адаттары жана каада-салттары бири-бири менен тыгыз байланышкан жана алардын тамыры байыркы мезгилге барып такалат. Бул көрүнүш алардын ортосундагы этнобайланыштар узак мезгилди өзүнө камтыгандыгынан кабар берет. Эки элдин үрп-адаттарынын жана каада-салттарынын окшоштуктары үй-бүлөлүк байланыштарда, балдардын төрөлүшү жана сөөк коюу, аза күтүү ырым-жырымдарында даана байкалат. Мындай жараяндарды өзгөчө чек арага жакын жайгашкан аймактарда байкоого болот. Бул жерде дагы көптөгөн окшоштуктарды кезиктирүүгө болот. Жетисуу казактары иш жүзүндө кээ бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, эки элдин ортосундагы айырмачылыктарды көрүшпөйт.

7. Казактардын жана кыргыздардын салттык укуктарынын эрежелери бири-биринен эч кандай айырмаланбайт. Мындай окшоштуктардын болушуна биринчи кезекте, алардын ортосундагы тыгыз жана туруктуу мүнөздөгү этномаданий байланыштар, андан сырткары эки этностун жашоо турмушунун түрдүү багыттарындагы жалпылыктар түрткү болгон. Нормы обычного права казахов и кыргызов почти ничем не отличаются. Бул өз кезегинде казактар менен кыргыздардын ортосунда кандайдыр бир талаш маселелерди чечүүдө жана пикир келишпестиктерди жөнгө салууда оң ролду ойногон.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Диссертациянын саясий аспекти эң маанилүү орунда турат. Казак жана кыргыз этностору салттык түрдө тыгыз туугандык мамилелерге ээ болгон. Эки эл белгилүү бир мезгилде тирешип тургандыгына карабай, кийинки өз ара мамилелер тынчтык, бирин-бири урматтоо жана кызматташуу мүнөзүндө өнүккөн. Казак жана кыргыз төбөлдөрүнүн элди согуштуруп, бири-бирине тукуруу саясаты – өз кезегинде карапайым калктын колдоосуна ээ болгон эмес. Буга басым жасоо, илимий таанып-билүү жана саясий-практикалык өңүттө да, андан сырткары казак жана кыргыз элдеринин ортосундагы тек укуктуу жана ынак коңшулук мамилелерди түзүү, бекемдөө сыяктуу маселелерди чечүүдө өтө маанилүү болуп саналат.

2. Диссертациядагы фактылык материалдарды жана жыйынтыктарды коңшу элдер менен болгон этникалык, саясий мамилелердин проблемалары боюнча атайын курстарды уюштурууда, Казакстан жана Кыргызстандын саясий жана этникалык тарыхы боюнча жалпылоочу эмгектерди, андан сырткары эл аралык мамилелер боюнча практикалык колдонмолорду жазууда колдонуу сунушталат.

3. Казак-кыргыз өз ара мамилелерин өткөн мезгилдеги тарыхый окуялардын өңүтүндө изилдөө эки этностун азыркы учурдагы жана келечектеги ар тараптуу байланыштарын аныктоого көмөк көргөзөт.

4. Казак жана кыргыз элдеринин эногенетикалык, этносаясий жана этномаданий тарыхын терең изилдөө үчүн Россия, Өзбекстан, Кытай, Иран, Түркия ж.б. өлкөлөрдүн архивдеринен маалыматтарды табууга аракеттерди жасоо зарыл. Бул максатта чет элдик окумуштуулар менен кызматташып, биргелешкен илимий иштерди жарыялоо сунушталат.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмуну төмөнкү публикацияларда чагылдырылган:

1. Инсебаев Т.А., Кельдыбеков М.Б. Проблемы исследования этногенеза киргизов // Краеведение. - 1. – Павлодар: Научный издательский

центр Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, 2005. – 218 с. – С. 127-136.

2. Кельдыбеков М.Б. Н.И. Гродеков и его труд «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» // Краеведение. - №3. – Павлодар: Научный издательский центр Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, 2005. – 80 с. – С.51-53.

3. Кельдыбеков М.Б. Роль Тахир-хана в установлении казахско-киргизских этнополитических отношений // Вестник ПГУ (Серия гуманитарная). - №3. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2007. – 142 с. – С. 22-31.

4. Кельдыбеков М.Б. Участие казахских батыров в казахско-киргизском противостоянии второй половины XVIII века // Материалы региональной научно-теоретической конференции «Ерлердің ісі – ел есінде: Қанжығалы қарт Бөгенбай – қазақтың сайыпқыран сардары». – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2007. – 234 с. – С. 185-191.

5. Кельдыбеков М. Б. Казахское ханство в первой половине XVIII века // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «П Торайгыровские чтения». Т.1. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2007. – 261 с. – С. 28-33.

6. Кельдыбеков М. Б. Вклад Ч. Ч. Валиханова в освещении вопроса казахско-кыргызских этно-политических отношений // Материалы международной научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «VII Сатпаевские чтения». – Т.15. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2007. – 350 с. – С. 41-45.

7. Кельдыбеков М. Б. Характер казахско-киргизских этнополитических отношений в последней четверти XVIII в. // Материалы международной научно-практической конференции «Аймауытов тағылымы», посвященной 120-летию Ж.Аймауытова. – Т.3. - Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2007. – 303 с. – С. 110-114.

8. Кельдыбеков М.Б. Историко-генеалогические связи кыргызов с народами Саяно-Алтая // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий». Ч.1. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2007. – 352 с. - С. 224-228.

9. Кельдыбеков М.Б. К истокам складывания казахско-киргизских этнополитических отношений // Поиск (Серия гуманитарная). - №1. – Алматы, 2008. – 330 с. – С. 177-180.

10. Кельдыбеков М.Б. Участие могульских племен в процессе сложения казахской и кыргызской этносов // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. - №2 (49). - Алматы, 2008. – 230 с. – С. 73-75.

11. Кельдыбеков М.Б. Сравнительный анализ родоплеменных структур казахского и кыргызского этносов // Вестник Семипалатинского государственного университета им. Шакарима. - №2. – Семей, 2008. – 364 с. - С. 38-44.

12. Кельдыбеков М.Б. Субэтническая группа кыргыз в составе казахского народа // Вопросы истории Кыргызстана, 2010. – С. 105-109. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29457202>
13. Кельдыбеков М.Б. Характер казахско-киргизских этнополитических отношений в конце XV – начале XVI веков // Вестник Ошского государственного университета. - №3. – Ош, 2022. – 235 с. – С. 133-140. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49544758>
14. Кельдыбеков М.Б. Особенности семейно-брачных отношений казахского и кыргызского народа // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. – Бишкек, 2022. – 223 с. – С. 109-115. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49772349>
15. Кельдыбеков М.Б. Некоторые особенности социокультурной организации казахского и кыргызского этносов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - №6. – Бишкек, 2022. – 368 с. - С. 228-230. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49830062>
16. Кельдыбеков М.Б. Характер казахско-кыргызских этнополитических взаимоотношений в период правления Есым-хана // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - №6. – Бишкек, 2022. – 368 с. - С. 231-234. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49830063>
17. Кельдыбеков М.Б. Роль Жангир-хана в борьбе казахского и кыргызского народов против джунгарского нашествия // Известия АлтГУ. - №5. – Барнаул, 2022. – С. 68-72. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49853704>

Келдыбеков Манат Бейсеновичтин «XVII-XIX кылымдардагы казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий мамилелери» аттуу 07.00.07. – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: казак-кыргыз мамилелери, этногенез, этносаясат, этномаданият, салттуу чарба, үрп-адат, каада-салт.

Изилдөө объектиси. XVII-XIX кылымдардагы казак жана кыргыз этностук топтору.

Изилдөө предмети. XVII-XIX кылымдардагы казак жана кыргыз этносторунун этногенетикалык, этносаясий жана этномаданий мамилелеринин комплекси.

Диссертациянын негизги максаты: XVII-XIX-кылымдар мезгилиндеги казак жана кыргыз этностук топторунун этносаясий жана этномаданий мамилелерин комплекстүү изилдөө болуп саналат.

Диссертациянын теориялык жана методологиялык негиздери. Изилдөөдө этностордун тарыхый өткөнүн изилдөөнүн этносоциологиялык методунун, изилдөөнүн цивилизациялык методунун принциптерине негизделген системалуу мамиле колдонулган. Жалпы илимий методдордун ичинен анализ жана синтез ыкмасы, тарыхый жана логикалык методдор колдонулган. Атайын-тарыхый методдор категориясында тарыхый-салыштырмалуу, тарыхый-системалык, проблемалык-хронологиялык методдорду ажыратууга болот.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Биринчи жолу XVII-XIX-кылымдагы казак-кыргыз этносаясий жана этномаданий мамилелерин системалуу түрдө изилдөө аракети жасалган. Конкреттүү тарыхый материалдын негизинде казак жана кыргыз этностук топторунун Борбордук Азиядагы этносаясий жана этномаданий мамилелер системасындагы орду жана ролу баяндалат. Казак-кыргыз мамилелерин изилдөөдө мурда каралбаган барактарды ачып, жаңы этнографиялык материалдар илимий жүгүртүүгө киргизилди. Материалдарды салыштырып талдоонун негизинде казак жана кыргыз этносторунун социалдык-маданий түзүлүшүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого аракет жасалган.

Колдонуу чөйрөсү. Илимий иштин негизги натыйжалары коңшу элдердин этникалык жана саясий мамилелеринин көйгөйлөрү боюнча атайын курстарга, Казакстан менен Кыргызстандын саясий жана этникалык тарыхы боюнча эмгектерди жалпылоо үчүн, ошондой эле студенттер үчүн практикалык колдонмо катары пайдаланылышы мүмкүн. эл аралык мамилелер боюнча.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кельдыбекова Маната Бейсеновича на тему «Казахско-кыргызские этнополитические и этнокультурные отношения в XVII–XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07. – этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: казахско-кыргызские отношения, этногенез, этнополитические отношения, этнокультурные отношения, традиционное хозяйство, обычаи, традиции.

Объект исследования. Казахский и кыргызский этносы в XVII–XIX вв.

Предмет исследования. Комплекс этногенетических, этнополитических и этнокультурных отношений казахского и кыргызского этносов в XVII–XIX вв.

Цель диссертационной работы: всестороннее изучение этнополитических и этнокультурных взаимосвязей казахского и кыргызского этносов в период XVII–XIX вв.

Теоретико-методологическая основа диссертации. В исследовании использован системный подход, основанный на принципах этносоциологического метода изучения исторического прошлого этносов и цивилизационный метод исследования. Из общенаучных методов использовались метод анализа и синтеза, исторический и логический методы. В категории специально-исторических методов можно выделить историко-сравнительный, историко-системный, проблемно-хронологический методы.

Научная новизна исследования. Впервые была предпринята попытка системного исследования казахско-кыргызских этнополитических и этнокультурных отношений в период XVII–XIX вв. На базе конкретного исторического материала описаны место и роль казахского и кыргызского этносов в системе этнополитических и этнокультурных отношений в Центральной Азии. В научный оборот введены новые этнографические материалы, открывающие ранее не рассмотренные страницы в изучении казахско-кыргызских отношений. На основе сравнительного анализа материалов предпринимается попытка установления общих закономерностей социокультурной организации казахского и кыргызского этносов.

Область применения. Основные результаты научной работы могут быть использованы в качестве основы для спецкурсов по проблемам этнических и политических отношений соседних народов, для обобщающих трудов по политической и этнической истории Казахстана и Кыргызстана, а также как практическое пособие для студентов по вопросам международных отношений.

SUMMARY

Manat Beisenovich Keldybekov's dissertation on "The Kazakh-Kyrgyz ethno-political and ethno-cultural relations in XVII-XIX centuries" on the degree of candidate of historical sciences on PhD in History, specialty 07.00.07. - ethnography, ethnology and anthropology

Key words: Kazakh-Kyrgyz relations, ethnogenesis, ethno-political relations, ethno-cultural relations, traditional economy, customs, traditions.

Object of study. Kazakh and Kyrgyz ethnic groups in the XVII-XIX centuries.

Subject of research. The complex of ethnogenetical, ethno-political and ethno-cultural relations of the Kazakh and Kyrgyz ethnic groups in XVII-XIX centuries.

The main task of the dissertation is a comprehensive study of ethno-political and ethno-cultural interrelations of the Kazakh and Kyrgyz ethnic groups in the XVII-XIX centuries.

Theoretical and methodological basis of the dissertation. The systematic approach based on the principles of ethno-sociological method of studying the historical past of ethnic groups and the civilizational method of research were used in the research. The method of analysis and synthesis, historical and logical methods were used among general scientific methods. In the category of special historical methods it is possible to allocate historical-comparative, historical-systemic and problem-chronological methods.

Scientific novelty of the research. For the first time an attempt of a systematic research of the Kazakh-Kyrgyz ethno-political and ethno-cultural relations in the XVII-XIX centuries was undertaken. The place and role of the Kazakh and Kyrgyz ethnic groups in the system of ethno-political and ethno-cultural relations in Central Asia were described based on specific historical material. New ethnographic materials that open previously unexamined pages in the study of Kazakh-Kyrgyz relations have been introduced into the scientific turnover. Based on the comparative analysis of the materials the attempt to establish general regularities of the social and cultural organization of the Kazakh and Kyrgyz ethnos was made.

Scope. The main results of the scientific work can be used as a basis for special courses on problems of ethnic, political relations of neighboring peoples, for generalizing works on political and ethnic history of Kazakhstan and Kyrgyzstan, and as a practical guide for students on international relations.